

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ З НОРМОТИПОВИМИ ОДНОЛІТКАМИ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE HARMONIZATION OF INTERPERSONAL RELATIONS OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS WITH NORMOTYPIC PEERS

Стаття присвячена комплексному аналізу міжособистісних взаємин у контексті інклюзивної освіти і визначенню психолого-педагогічних умов їхньої гармонізації між дітьми з особливими освітніми потребами та їхніми нормотиповими однолітками. Розглянуто теоретичні підходи до розуміння міжособистісних стосунків; підкреслено провідну роль емпатії, емоційної чутливості і соціальної прийнятності у формуванні конструктивної взаємодії в інклюзивних класах. Здійснено характеристику функцій міжособистісних взаємин (комунікативної, регулятивної і розвивальної) та окреслено їхнє значення для становлення позитивної «Я-концепції», соціальної компетентності й психологічного комфорту дітей з ООП. Проаналізовано процес соціалізації дітей з ООП у шкільному середовищі і визначено чинники, що сприяють чи ускладнюють їхнє включення в групу однолітків. Висвітлено умови успішної соціальної інтеграції, зокрема розвиток комунікативних умінь, формування реалістичної самооцінки, забезпечення емоційної підтримки і включення дітей з ООП у спільну діяльність. Окремо наголошено на ролі педагогічної команди (учитель, асистент, психолог) у створенні безпечного, гуманістичного й толерантного освітнього простору. Емпіричну частину статті становлять результати опитування педагогів щодо застосування інтерактивних методів навчання для розвитку конструктивних міжособистісних стосунків у інклюзивному класі. Проаналізовано найуживаніші інтерактивні прийоми та їхній вплив на розвиток довіри, емпатії, партнерства й зниження ізоляції дітей з ООП. Виявлено основні труднощі педагогів; окреслено напрями підвищення ефективності інтерактивних методів, зокрема командну підтримку і додаткове професійне навчання. Обґрунтовано систему психолого-педагогічних умов гармонізації взаємин дітей з ООП і їхніх нормотипових однокласників.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, міжособистісні взаємини, соціалізація, соціальна комунікація.

The article is devoted to a comprehensive analysis of interpersonal relationships in the context of inclusive education and the determination of psychological and pedagogical conditions for their harmonization between children with special educational needs and their normotypical peers. Theoretical approaches to understanding interpersonal relationships are considered; the leading role of empathy, emotional sensitivity and social acceptability in the formation of constructive interaction in inclusive classes is emphasized. The functions of interpersonal relationships (communicative, regulatory and developmental) were characterized and their significance for the formation of a positive «self-concept», social competence and psychological comfort of children with OOP was outlined. The process of socialization of children with OOP in the school environment was analyzed and the factors contributing to or complicating their inclusion in the peer group were determined. The conditions of successful social integration are highlighted, in particular the development of communicative skills, the formation of realistic self-esteem, the provision of emotional support and the inclusion of children with SEN in joint activities. The role of the teaching team (teacher, assistant, psychologist) in creating a safe, humanistic and tolerant educational space is separately emphasized. The empirical part of the article consists of the results of a survey of teachers on the application of interactive teaching methods for the development of constructive interpersonal relations in an inclusive classroom. The most used interactive techniques and their impact on the development of trust, empathy, partnership and reduction of isolation of children with PLO are analyzed. The main difficulties of teachers are identified; directions for increasing the effectiveness of interactive methods, in particular team support and additional professional training, are outlined. The system of psychological and pedagogical conditions for harmonizing the relations of children with OOP and normotypical classmates is substantiated.

Key words: children with special educational needs, inclusive education, interpersonal relationships, socialization, social communication.

УДК 376.1

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.79.1.10>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Гуценко О.В.

аспірант

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: 0009-0004-0809-6753

Вступ. Проблема міжособистісних взаємин дітей з особливими освітніми потребами (ООП) з нормотиповими однолітками набуває особливої значущості в умовах розвитку інклюзивної освіти в Україні. Сучасна школа має не лише забезпечити рівний доступ до знань, але й створити соціально-психологічно комфортне середовище, у якому кожна дитина відчуває прийняття, повагу й підтримку. Водночас саме якість міжособистісних стосунків у класі часто визначає успішність навчаль-

ної і соціальної інтеграції дітей з ООП. Нерідко діти з особливими потребами стикаються з нерозумінням, упередженням чи навіть ізоляцією з боку однолітків, що негативно впливає на їхню самооцінку, емоційний стан і мотивацію до навчання. З іншого боку, нормотипові учні потребують формування соціальної чутливості, емпатії і толерантності до відмінностей інших. Саме тому вивчення механізмів становлення позитивних взаємин у змішаних колективах має велике практичне значення

для підвищення ефективності інклюзивного навчання. Актуальність теми також зумовлена необхідністю обґрунтування психолого-педагогічних умов і методів, що сприяють гармонізації взаємин у класному колективі.

Проблема міжособистісних взаємин у контексті інклюзивної освіти є одним з основних напрямів сучасної психології розвитку і педагогіки. О. Байрамова, С. Єрмакова, С. Доскач розглядають психологічні аспекти емпатії під час спілкування й побудови міжособистісних взаємин. Т. Кесьян, Л. Руденко, Л. Терещенко розкривають характеристики впливу людей одне на одного у міжособистісних взаєминах та особливості психологічної діагностики взаємодії суб'єктів освітнього простору. Питання організації інклюзивного навчання, підходи до інтеграції дітей з ООП, особливості розвитку комунікативних умінь та інші психолого-педагогічні аспекти взаємодії дітей з ООП з нормотиповими однокласниками вивчають сучасні вітчизняні науковці, серед яких – Т. Абрамович, В. Вінс, І. Дмитрієва, І. Дорожко, О. Круглик, О. Малихіна, Н. Наumenко, Л. Прядко, Т. Сак, В. Скриннік, Т. Соловійова, Т. Тат'янчикова, Л. Туріщева, О. Федоренко.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й емпірично підтвердити психолого-педагогічні умови гармонізації міжособистісних взаємин дітей з ООП та їхніх нормотипових однолітків в інклюзивному середовищі, зокрема, через застосування інтерактивних методів навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд питань міжособистісних взаємин дає можливість визначити умови, що забезпечують гармонійне співіснування та успішну соціалізацію всіх учасників освітнього процесу. Інклюзивне шкільне середовище, на думку Н. Наumenко і В. Скриннік, виступає важливим чинником розвитку взаємоповаги, ефективної комунікації і взаєморозуміння між дітьми з ООП і їхніми однолітками [6, с. 320]. Поняття «міжособистісні взаємини» у психологічній науці трактується як система стійких зв'язків і взаємних установок між людьми, що виникають у процесі спільної діяльності і спілкування [8; 10]. О. Байрамова, С. Доскач і Є. Єрмакова підкреслюють, що психологія міжособистісних відносин дає змогу глибше усвідомити закономірності і динаміку людської взаємодії. Центральним елементом цих процесів вони визначають емпатію, адже саме здатність розуміти, відчувати й приймати емоційні стани іншої людини виступає значимою передумовою формування гармонійних і конструктивних взаємин у шкільному просторі [4]. В інклюзивному середовищі ці взаємини набувають особливості ваги, оскільки визначають рівень психологічного комфорту дітей з ООП і якість їхнього соціального включення. Так, О. Круглик характеризує міжособистісні стосунки як цілісну систему «установок, орієнтацій, стереотипів і очікувань членів групи відносно один одного, на основі спільної діяльності та спільних цінностей, на яких спирається спіл-

кування людей і через яке вони сприймають одне одного» [5, с. 40]. За визначенням Л. Руденко, міжособистісні стосунки ґрунтуються, виникають і складаються на основі певних відчуттів, що народжуються у людей стосовно одне одного. Емоційна основа міжособистісних стосунків включає афекти, емоції та відчуття [7].

Міжособистісні взаємини виконують низку важливих функцій, а саме: комунікативну (забезпечують обмін інформацією та емоціями), регулятивну (впливають на поведінку особистості) і розвивальну (сприяють формуванню самосвідомості, самооцінки, ціннісних орієнтацій) [3; 8; 10]. У межах інклюзивного навчання міжособистісні взаємини визначають рівень психологічного комфорту дітей з ООП, формують мотивацію до навчання, впливають на самоприйняття і становлення позитивної «Я-концепції». Гармонійні взаємини з однокласниками стають базою для розвитку соціальної компетентності й подолання внутрішніх бар'єрів, пов'язаних з відчуттям «інакшості» [3; 7; 10].

Соціалізація дітей з ООП є складним, багаторівневим процесом інтеграції особистості у соціальне середовище. Я. Чигріна та О. Слободенюк зауважують, що для успішної інтеграції дітей з ООП у шкільне середовище необхідно забезпечити такі умови, які підтримують їхній позитивний емоційний стан, сприяють встановленню дружніх контактів з однолітками і формують мотивацію до спілкування. Серед основних завдань – розвиток соціально-комунікативних умінь, подолання труднощів у взаємодії, формування реалістичної самооцінки та вміння усвідомлено аналізувати власні дії і поведінку [11, с. 151]. Т. Абрамович виокремлює такі напрями процесу соціалізації особистості дитини: «розвиток інтелектуальної сфери; розвиток мовленнєвої, емоційної сфер; допомога в подоланні соціально-педагогічних труднощів, вікових криз тощо; створення позитивної Я-концепції, зорієнтованої на сильні сторони дитини; формування та закріплення позитивних моральних основ особистості дитини; адаптація в колективі однолітків, залучення дитини до колективу; залучення учня з ООП до соціально значущої діяльності школи, волонтерства» [1, с. 66]. На думку вітчизняних дослідників (В. Вінс, Т. Кесьян, Л. Руденко, Л. Терещенко та ін.), ефективна соціалізація дитини з ООП можлива лише за умови включення її у спільну діяльність з нормотиповими однолітками, де відбуваються навчання соціальних ролей, формування емоційного досвіду і розвиток навичок комунікації. Основними труднощами соціалізації є обмеженість соціального досвіду, недостатній розвиток комунікативних умінь, підвищена тривожність, страх відторгнення і низький рівень самоприйняття. Ці чинники можуть спричиняти ізоляцію дитини або конфлікти у взаєминах з однокласниками. У процесі розвитку комунікативних навичок, як зазначають І. Тат'янчикова і Т. Соловійова, важливо враховувати індивідуальні можливості дітей з ООП. Насамперед слід зосере-

дитися на формуванні в них умінь орієнтуватися в соціальних взаєминах і долучатися до них, усвідомлювати власну соціальну роль і дотримуватися її у спілкуванні з іншими [9]. Водночас успішна соціалізація дітей з ООП значною мірою залежить від педагогічної підтримки, створення безпечного середовища, побудови толерантних стосунків у колективі і формування культури взаємоповаги серед усіх учасників освітнього процесу. Інклюзивне навчання, орієнтоване на співпрацю, допомогу і прийняття, стає не лише засобом адаптації дитини з особливими потребами, але й ресурсом розвитку морально-етичної культури всього шкільного колективу [2; 7; 10].

Інклюзивне середовище створює умови для щоденної природної взаємодії дітей з ООП і нормотипових учнів, що впливає на якість міжособистісних зв'язків. У такому середовищі формуються нові типи взаємодії, засновані на принципах толерантності, прийняття, підтримки і співпраці. Особливістю соціальної взаємодії в інклюзивному класі, як зазначає В. Вінс, є неоднорідність його складу, що вимагає від педагогів цілеспрямованого формування у дітей навичок спілкування, розуміння відмінностей і поваги до них. Для дітей з ООП це середовище стає можливістю навчитися соціальних ролей, отримати позитивний досвід включення у групу, розвинути комунікативні та емоційні навички. Для нормотипових учнів це простір виховання гуманності, співчуття, емпатії і соціальної відповідальності [2]. Взаємодія між дітьми в інклюзивному класі часто визначається рівнем підтримки, яку вони отримують від дорослих – учителів, асистентів, шкільних психологів. Саме педагог виступає модератором соціального простору, створюючи умови для гармонізації взаємин, безпечного спілкування, спільної діяльності і взаємного прийняття.

Гармонізація взаємин у шкільному колективі, де навчаються діти з ООП, передбачає створення системи сприятливих умов для розвитку прийняття, підтримки, співпереживання та партнерської взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу. Такі умови мають забезпечуватися на рівні освітнього середовища, педагогічних підходів, психологічного супроводу і соціальної взаємодії. Однією з головних умов успішної інклюзії є розвиток у дітей ціннісного ставлення до різноманітності людського досвіду. Дослідники (І. Дорожко, О. Малихіна, Л. Туріщева та ін.) вважають, що толерантність та емпатія є базовими соціально-емоційними якостями, які сприяють налагодженню дружніх і підтримувальних стосунків між дітьми з різними можливостями. Формування толерантності в інклюзивному колективі передбачає:

- систематичну психолого-педагогічну про-світу учнів про різноманітність людських можливо-стей і потреб;
- використання інтерактивних форм роботи (дискусії, рольові ігри, мозкові штурми), що розви-вають розуміння позиції іншого;

– емоційно-безпечну атмосферу, у якій кожна дитина має право на помилку, висловлення думки, визнання власної унікальності [3].

Розвиток емпатії сприяє формуванню внутріш-ньої готовності приймати іншого не через обов'язок, а через емоційне співпереживання. Емпатія є пси-хологічним підґрунтям для підтримки дітей з ООП у складних ситуаціях, подолання бар'єрів спілку-вання, зниження ризику соціальної ізоляції. На нашу думку, ефективним шляхом формування позитив-ного ставлення до різноманітності є моделювання позитивних прикладів взаємодії, відзначення успіхів кожної дитини, створення умов для спільної творчої діяльності. Учителю виступає моральним і поведін-ковим взірцем, через якого учні засвоюють норми прийняття й доброзичливості.

Успішна соціалізація дітей з ООП у класі знач-ною мірою залежить від командної взаємодії педа-гогів і психологів. Учителю організовує міжособи-стісне спілкування в класі, створює атмосферу довіри й рівності, реалізує індивідуальний підхід, застосовує інклюзивні методики і регулює соці-альні ролі учнів. Асистент учителя підтримує дітей з ООП у навчальному процесі, сприяє їхньому включенню в спільну діяльність і виконує медіа-тивну функцію. Шкільний психолог здійснює психо-діагностику й консультування, проводить тренінги соціальних навичок, координує роботу з класом і формує інклюзивну культуру, засновану на повазі і підтримці.

Важливу роль у формуванні взаєморозуміння, емпатії та довіри між дітьми з ООП та їхніми нор-мотиповими однокласниками відіграють інте-рактивні методи навчання, оскільки вони забез-печують активну й безпечну взаємодію. У межах дослідження нами було вивчено думки педаго-гів (учителі, асистенти вчителів, психологи) про застосування інтерактивних методів навчання в контексті міжособистісних взаємин дітей з ООП з нормотиповими однокласниками. В опитуванні взяли участь 45 педагогічних працівників з досві-дом роботи в інклюзивних класах не менше року. Метою опитування було з'ясування досвіду, підхо-дів і труднощів педагогів у застосуванні інтера-ктивних методів навчання для розвитку констру-ктивних міжособистісних взаємин між дітьми з ООП та їхніми нормотиповими однокласниками.

Відповіді на відкриті запитання анкети (*Які інтерактивні методи Ви найчастіше використо-вуєте? Як інтерактивні методи, на Ваш погляд, впливають на взаємодію між дітьми з ООП і нормотиповими однокласниками? З якими трудно-щами Ви стикаєтеся під час інтерактивних занять? Яка підтримка потрібна для ефективні-шого застосування інтерактивних методів? Які форми інтерактивної роботи найбільше сприя-ють розвитку емпатії і довіри?*) нами згруповані відповідно до змісту і подаються в узагальненому вигляді. Так, респонденти визнали, що серед інтерактивних методів найчастіше застосовують роботу в малих групах (35%), що, на наш погляд,

свідчить про її ефективність у створенні комфортних умов для взаємодії і поступового залучення дітей з ООП у спільну діяльність. Рольові ігри (25%) і метод «Коло» (20%) також широко використовують, оскільки вони сприяють розвитку комунікації, емоційного інтелекту та вміння висловлювати власну думку. Проектна діяльність (20%) є менш поширеною через складність організації, однак педагоги визнають її потенціал у підвищенні згуртованості класу.

Щодо впливу інтерактивних методів на взаємодію в інклюзивному просторі, то більшість педагогів наголошує на формуванні довіри (30%) і розвитку емпатії (28%). Це свідчить, на нашу думку, про те, що інтерактивні підходи розглядаються як ефективний інструмент соціалізації. Дещо менша частка педагогів звертає увагу на зниження ізоляції дітей з ООП (22%) і посилення рівноправності у взаємодії (20%), що демонструє багатовимірний позитивний ефект таких методів.

Водночас інтерактивні заняття супроводжуються низкою труднощів. Найпоширенішою є проблема різного темпу роботи дітей (32%), що ускладнює групову діяльність. Значною перешкодою є уникання взаємодії деякими дітьми з ООП (28%), що потребує додаткового індивідуального супроводу. Питання дисципліни під час активних форм роботи (25%) залишається актуальним. Найменшу, але все ж таки значущу складність становить брак адаптованих матеріалів (15%).

Для більш ефективного застосування інтерактивних методів педагоги найбільше потребують чітких методичних рекомендацій (30%) і підтримки асистента вчителя (27%), що підкреслює необхідність командної взаємодії. Додаткове навчання з інклюзії (25%) також залишається запитом багатьох педагогів. Технічні ресурси (18%) розглядаються як бажаний, але не першочерговий компонент.

Аналіз ефективних форм інтерактивної роботи показує, що, на думку педагогів, найбільше сприяють розвитку емпатії і довіри рольові ігри (33%), які дають змогу дітям переймати інші соціальні ролі і «проживати» різні ситуації. Спільні творчі проекти (27%) і кола взаємопідтримки (23%) також суттєво сприяють формуванню емпатії, довіри й згуртованості. Кооперативні ігри (17%) застосовуються рідше, що може бути пов'язано з їхньою більшою організаційною складністю.

Таким чином, наведені результати дають змогу простежити основні тенденції щодо використання інтерактивних методів навчання в інклюзивних класах та їхнього впливу на міжособистісні взаємини дітей з ООП і нормотипових учнів. Педагоги відзначають їхню значущість для розвитку довіри, емпатії і рівноправності, водночас підкреслюючи потребу в додатковій підтримці, адаптованих матеріалах і методичному забезпеченні для підвищення ефективності їхнього застосування. Крім того, варто зазначити, що командна співпраця

Таблиця 1

Психолого-педагогічні умови гармонізації взаємин дітей з ООП та їхніх нормотипових однокласників

№	Умови	Зміст умови	Основні психолого-педагогічні дії	Очікуваний результат
1.	Формування толерантності, емпатії і позитивного ставлення до різноманітності.	Виховання поваги до індивідуальних відмінностей, розвиток здатності співпереживати, приймати іншого.	– Проведення занять з розвитку емоційного інтелекту; – використання рольових ігор, дискусій, проектів на тему різноманітності; – створення позитивних прикладів взаємодії.	Діти виявляють емпатію, приймають однолітків з ООП, зменшується рівень упередженості та ізоляції.
2.	Роль учителя, асистента, шкільного психолога в розвитку позитивної взаємодії.	Командна робота педагогів і психологів для створення підтримувального середовища.	– Учитель моделює приклади толерантної поведінки; – асистент підтримує комунікацію між дітьми; – психолог проводить тренінги, консультації, медіації.	Підвищується рівень соціальної згуртованості, знижується тривожність у дітей з ООП, покращується клімат у класі.
3.	Використання інтерактивних методів і тренінгових форм роботи для згуртування класу.	Створення спільного позитивного досвіду взаємодії, розвиток комунікативних умінь.	– Проведення тренінгів командної взаємодії для старшокласників; – організація спільних творчих проектів; – застосування кооперативного навчання, методу «рівний – рівному».	Формується навичка співпраці, взаємопідтримки, довіри; клас стає єдиною соціальною групою.
4.	Практики соціально-психологічної підтримки і командної співпраці в інклюзивному середовищі.	Забезпечення системної підтримки всіх учасників інклюзивного процесу.	– Психологічний супровід дітей і педагогів; – психоедукація батьків; – супервізія персоналу; – командні зустрічі, кейс-менеджмент.	Зміцнюється партнерство «школа – родина – фахівці», зростає ефективність адаптації дітей з ООП, гармонізуються взаємини в колективі.

вчителя, асистента і психолога дає змогу забезпечувати цілісність впливів на розвиток дітей, гармонізувати взаємини у класі, сприяти формуванню позитивного соціально-психологічного клімату.

Узагальнення отриманих результатів дає підстави обґрунтувати систему психолого-педагогічних умов, необхідних для гармонізації взаємин дітей з ООП та їхніх нормотипових однокласників (табл. 1).

Отже, гармонізація взаємин дітей з ООП та їхніх нормотипових однокласників потребує цілісного психолого-педагогічного підходу, який поєднує розвиток емпатії, толерантності і соціальної компетентності учнів із системною підтримкою з боку педагогів і психологів. Застосування інтерактивних методів, тренінгових форм роботи і командної співпраці створює сприятливий клімат у класі, сприяє прийняттю різноманітності й запобігає ізоляції дітей з ООП. Ефективність цього процесу забезпечується партнерством між школою, родинами й фахівцями, що дає змогу формувати інклюзивне середовище, у якому кожна дитина відчуває себе цінною частиною колективу.

Висновки з проведеного дослідження. Міжособистісні взаємини в інклюзивному класі є одним з основних факторів соціалізації дітей з ООП і значною мірою залежать від умов, створених педагогами і психологами. Інтерактивні методи навчання суттєво сприяють розвитку довіри, емпатії, партнерства й зниженню рівня ізоляції дітей з особливими освітніми потребами. Опитування педагогів підтвердило необхідність чітких методичних рекомендацій, командної взаємодії і системної підтримки для підвищення ефективності інтерактивних форм роботи. На основі теоретичних та емпіричних даних обґрунтовано систему психолого-педагогічних умов, що забезпечують гармонізацію взаємин у змішаних учнівських колективах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович Т. Труднощі соціалізації дітей з особливими освітніми потребами. *Інклюзія і суспільство*. 2023. Вип. 2. С. 64–71. DOI: <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2023-2-9>.
2. Вінс В., Кисіль Т., Гущенко О. Особливості дослідження рольової поведінки у дітей молодшого шкільного віку з особливими освітніми потребами. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2024. № 116 (4). С. 129–143. DOI: <https://doi.org/10.33189/ectu.v116i4.201>.

3. Дорожко І., Малихіна О., Туріщева Л. Розвиток комунікативних умінь дітей з ООП в умовах інклюзивного навчання. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Психологія*. 2021. Вип. 4. С. 134–138. DOI: <https://doi.org/10.32782/psyvisnyk/2021.4.26>.

4. Єрмакова С., Байрамова О., Доскач С. Психологія міжособистісних відносин: роль емпатії та спілкування. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», «Психологія», «Медицина»*. 2024. № 1 (35). С. 511–521. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-1\(35\)-511-521](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-1(35)-511-521).

5. Круглик О. Особливості розвитку міжособистісних стосунків учнів з порушенням слуху 5–7 класів. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка*. 2024. Вип. 47. С. 39–45. DOI: <https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series19.2024.47.05>.

6. Науменко Н., Скриннік В. Формування культури спілкування у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання. *Природничі науки та освіта: сучасний стан і перспективи розвитку: матеріали IV Міжнарод. наук.-практич. конф. (7–8 листопада 2024 р.)*. Харків, 2024. С. 319–321.

7. Руденко Л. Міжособистісні стосунки як чинник соціального становлення особистості. *Наукові записки Українського католицького університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. 2015. Вип. 1. С. 2–12. URL: <https://sci.ljubgd.edu.ua/jspui/handle/123456789/1428>.

8. Організація інклюзивного навчання в умовах кризових викликів: навчально-методичний посібник. Київ, 2023. 106 с.

9. Татяничкова І., Соловійова Т. Забезпечення соціалізації учнів з особливими потребами на стадії адаптації в спеціальному закладі освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 63 (2). Т. 2. С. 63–66. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/63.2.12>.

10. Терещенко Л., Кесьян Т. Психологічна діагностика взаємодії суб'єктів освітнього простору: методичні рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г. Костюка НАПН України, 2023. 63 с.

11. Чигріна Я., Слободенюк О. Психолого-педагогічні аспекти взаємодії дітей з інтелектуальними порушеннями в освітньому середовищі. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія*. 2025. С. 151–154. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-1-23>.

Стаття надійшла у редакцію: 01.11.2025

Стаття прийнята: 14.11.2025

Опубліковано: 22.12.2025